

НА АКАДЕМІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВАХ

У статі розкрито генетичні основи сучасного академічного літературознавства, репрезентованого Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, складні шляхи його еволюції в першій половині ХХ ст.

Ключові слова: УАН, ВУАН, Інститут Тараса Шевченка, Інститут літератури АН УРСР, наукове літературознавство.

Yuriy Kovaliv. In Academic Perspectives

The paper discovers origin of modern academic literature studies represented by T. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, and complicated ways of its evolution in the 1st half of the 20th century. It adjusts assertions about the Institute's genesis made in the publication "T. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1926–2001: Pages of History" (2003). It was stated in the book that the modern Institute of Literature, which was actually established in 1937, is connected to establishment of Taras Shevchenko Institute (1926), while the authors also referred to VUAN. In fact, the origin of the modern Institute of Literature is rooted in UAN (Ukrainian Academy of Sciences, afterwards VUAN) which was officially established by the act of the hetman P. Skoropadskyi (14 November 1918) and which, adopting the experience of Shevchenko Scientific Society and other scientific and scholarly organizations, paved the future ways of modern literature studies.

Creative relationship was then established between VUAN and Taras Shevchenko Institute, despite the destructive intervention of the outside non-scholarly forces (Communist party) in the 1920s, and ideas of essential literature studies were exchanged. It often happened that the same researchers were employed by both institutions, they discovered and resolved the same problems, developed important sectors of medieval studies, new and modern literature, theory of literature, comparative studies, poetry studies, Shevchenko studies, Slavic studies, foreign literature, Oriental studies, folklore studies, formed the basis of Franko studies, Lesia Ukrayinka studies, textual studies etc.

This year Ukraine celebrates the 100th anniversary of establishing the UAN, that requires an adequate reconsideration of succession in literature studies discourse in historical perspective. There is a need in researching interruptions in this dynamics and revealing their reasons. The integrity of national philological culture should be considered in its diversity, in its synchronic and diachronic relations. That is why the time frame must necessarily be extended from 1926 to 1918 in the past and reach the present day.

Keywords: UAN, VUAN, Taras Shevchenko Institute, Institute of Literature of the Academy of Sciences of the USSR, T. Shevchenko Institute of Literature, literary studies.

Цьогоріч виповнюється сто років від часу заснування УАН, що потребує адекватного аналітичного осмислення тягlosti наукового, зокрема літературознавчого, дискурсу в історичній перспективі, виявлення болісних розривів цієї динаміки, їх причин, обстоювання потреби розуміння цілісності національної філологічної культури в її розмаїтті, у її синхронних і діахронних зв'язках. Тому частопросторові рамки неминуче розширюються з 1926-го до 1918-го року, сягаючи нашого сьогодення.

Надвичайною подією інтелектуального життя України доби національно-визвольних змагань стало створення Української Академії наук (УАН, згодом – ВУАН), офіційно затвердженої актом гетьмана П. Скоропадського (14 листопада 1918 р.). Вона з'явилася на підставі тримісячної роботи спеціальної комісії, завершеної законом Ради міністрів, ухваленням статуту і штатів поважної наукової інституції, прокресленням пріоритетної мети – “національної культури з її знаряддям – українською мовою”. Серед засновників УАН найактивнішими були філологи А. Кримський (неодмінний секретар), О. Левицький, С. Єфремов, В. Перетц, М. Сумцов, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, археолог та мистецтвознавець М. Біляшівський, історик К. Харлампович та ін. Її очолив перший голова-президент В. Вернадський. Ініціатори УАН брали за зразок не Французьку академію (1635), залежну від держави, але афінську школу філософа Платона (IV ст. до н. е.), названу на честь міфічного Академа, вільну

**Колектив Інституту літератури разом з учасниками Другої світової війни.
У першому ряду (зліва направо): Олексій Кудін, Василь Микитась, Василь Шубравський, Василь Шевчук, Михайло Логвиненко, Петро Іванов, Юрій Фалько.**

в наукових поглядах, сконцентовану на осмисленні гуманітарної проблематики. За приклад правила також Острозька академія, створена за європейськими зразками. Ідея невдовзі зазнала істотних корективів.

М. Грушевський, маючи власний погляд на розвиток науки в Україні, відмовився стати одним із перших дійсних членів УАН (хоча пізніше ввійшов до її складу), вважаючи, що вона не враховувала досвіду Наукового товариства імені Т. Шевченка та Українського наукового товариства. Насправді новостворена установа спиралася на їхній досвід, обстоювала принципи спадкоємності, що підтверджує факт першого спільного зібрання УАН, яке відбулося 27 листопада в приміщенні Українського наукового товариства. Два його представники – П. Тутковський і Г. Павлуський – увійшли до складу комісії УАН. Науковці НТШ проігнорували запрошення організаторів цього заходу, крім історика М. Василенка, тогочасного міністра освіти уряду гетьмана П. Скоропадського. Відмову М. Грушевського брати участь у підготовці формування й роботи УАН можна пояснити ще й тим, що він не поділяв позицій Гетьманату, наполягав, аби новостворена наукова установа була самоврядною організацією, надавала пріоритети філологічним й історичним дисциплінам. Натомість В. Вернадський, котрий мав особисту розмову із М. Грушевським, убачав в УАН фінансовану державою систему науково-дослідних центрів, де поряд із гуманітарними напрямками досліджень функціонували б і теоретично-прикладні, як у Петроградській АН. Тому планувалося створити чотири відділи (історико-філологічний, фізико-математичний, економіко-юридичний та прикладного природознавства), а також національну бібліотеку. Першим було відкрито історико-філологічний відділ, який очолив професор Харківського університету Д. Багалій.

Науковці УАН розробили конкретні плани досліджень історії України, граматики та історії української мови, літератури, фольклору й етнографії, археології, церкви. Обговорювалися проекти наукових студій класичної, арабо-іранської, тюркської філології, загального мовознавства, слов'язнавства, всесвітньої історії та історії світової літератури, візантології. Важливим сектором філологічних досліджень науковці (Д. Багалій, А. Кримський, В. Вернадський, В. Перетц, М. Сумцов та ін.) уважали медієвістику. До структури УАН були включені Фізичний, Геодезичний інститути, дослідна лабораторія Інституту прикладної механіки, Ботанічний сад тощо. Академія мала на меті сформуванню підпорядкований їй Національний архів та Археографічну комісію для аналізу та оприлюднення давніх пам'яток української літератури. Академік В. Вернадський особисто очолював комісію для вивчення й видання творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Антоновича, М. Драгоманова. За ініціативою С. Єфремова було розроблено конкретні плани друкування творів нової української літератури. З'явилися книжки Т. Шевченка (1919) з ґрунтовними передмовами Д. Багалія, М. Сумцова, статті низки вчених (М. Мочульського, О. Грушевського, М. Марковського та ін.) про його життя і творчість.

Керівником кафедри історії українського письменства було призначено академіка М. Петрова (11 грудня 1918 р.). На одному з її перших засідань було ухвалено опублікувати в "Записках історично-філологічного відділу" його монографії, зокрема "Київську академію (3 нагоди минулого 300-ліття її існування)", запропоновано до друку Касіянівську редакцію Києво-Печерського патерика. О. Дорошкевич працював над "Критичними замітками "Преніє Панагіота з Азимтом"", видав разом із Л. Білецьким "Хрестоматію по історії української літератури" (1919). При кафедрі мали працювати дві комісії для дослідження й видання української давньої і нової літератур. Була запланована "Бібліотека українських класиків".

УАН формувалася в лихий час воєнної нестабільності, постійних небезпек, коли, здавалося, було не до науки. Та все-таки вона, як і Головне управління мистецтва і національної культури, Головна палата для збирання та реєстрації книжкової продукції, державний університет в Кам'янці-Подільському тощо, утвердилася всупереч найнесприятливішим умовам, коли в Гетьманаті захитався ґрунт під ногами. Супроти нього активізувалися керований В. Винниченком Український національно-народний державний союз та очолюваний С. Петлюрою Український земський союз. Академія, яку пізніше підтримував уряд УНР, тільки-но Директорія змушена була віддати Київ Богунському й Таращанському полкам (5 лютого 1919 р.), опинилася в пеклі московсько-більшовицького терору. Особливо нещадними чекісти були до української інтелігенції, зокрема письменників і науковців, не минаючи й УАН, не потрібної більшовикам. Лишившись в Києві, Академія сподівалася відстояти себе поза політикою. Однак події втягли її в жорстокий вир ідеологічних конфліктів та воєнних катастроф. Керівництво УАН мусило рятувати провідних учених від репресій "революційної законності", клопотатися про звільнення заарештованих чекістами науковців Є. Чикаленка, А. Гарфа, Г. Де-Метца та ін. Академік В. Вернадський оббивав пороги наркома освіти УСРР В. Затонського, рятуючи життя С. Єфремову й В. Науменку. О. Левицький та А. Кримський зверталися до Г. Гринька, аби визволити Г. Чупринку, захопленого червоноармійцями як заручника. Більшовики тим часом запевняли про свою прихильність до УАН. Задля цього від імені Тимчасового робітничо-селянського уряду до неї було приставлено В. Затонського, що засвідчено спільним зібранням засновників академії (12 лютого 1919 р.) та постановою Раднаркому УСРР від 14 липня 1919 р.

Невдовзі, у 1920-і роки наукове літературознавство й неупереджена критика спробувалися “рятувати молоді пагінки” письменства від “собаких завулків”, куди сумлінно “з молодецьким свистом” заганяв його “єдиний фронт кова-коряконовицько-машкінської критики, що походить на крик, до того ж істеричний”. Так мовилося в редакційній статті “Наше сьогодні” на сторінках третього зошита “Вапліте” (1927). На жаль, ВУАН не вдалось уникнути політизації, зберегти за наукою статус об’єктивного аналітика літературного буття, як це було за часів Гетьманату й Директорії УНР. Компартія вже на початку 1920-х років змусила науковців прийняти новий статут, затверджений Радою народних комісарів УСРР від 27 лютого 1921 р., де ВУАН проголошено “державною інституцією”, яка зобов’язана “підтримувати, координувати та планувати всю науково-творчу роботу на терені УСРР на користь комуністичного суспільства згідно з загальними директивами НКО”. Серед п’яти відділів було викреслено основний – історико-філологічний, що викликав підозри в більшовицької влади. Тому вона не приховувала роздратування з приводу обстоювання принципів “чистої науки” в “Основних положеннях реорганізації ВУАН” (1926), “часто далекої від сучасних завдань нашого соціалістичного будівництва”. Мовляв, головним завданням має бути не вивчення пам’яток на кшталт “Слова про Ігорів похід”, а розвиток природознавчих і технічних дисциплін. Хоч би як голова управи ВУАН академік С. Єфремов (з 1924 р.) й неодмінний секретар академік А. Кримський відбивали потужний тиск більшовицького режиму, далекого від реального розуміння сутності науки, проте керовану ними установу було приречено на дискредитацію, як і перспективну орієнталістику, на чолі з академіком А. Кримським. Більшовицька система ліквідувала заснований ним журнал “Східний світ” (1927), переназваний на “Червоний Схід” (1930). Не була реалізована ідея створення “Шевченківського інституту”, що мав би стати центром шевченкознавства, над чим працювала комісія (С. Єфремов – голова, П. Филипович – секретар, О. Дорошкевич, М. Зеров, В. Міяковський, М. Новицький, В. Петров, П. Рулін). Провадилася ретельна робота над академічним дев’ятитомним виданням творів Т. Шевченка (з’явилися лише третій і четвертий томи, а сьомий, поданий до друку, так і не побачив світу).

Узірцем професійного аналізу літературного процесу була робота історико-філологічного відділу ВУАН, задокументалізована в двадцяти шести випусках “Записок Історично-філологічного Відділу ВУАН” (1919 – 1931) і серійних “Збірниках ІФВ ВУАН” (1923 – 1930) монографічного або тематичного змісту, “За сто літ” (1927 – 1930), у періодичному виданні “Україна” (1924 – 1932). На їх сторінках друкувалися наукові розвідки і статті високого фахового філологічного рівня. Обов’язки редакторів виконували М. Грушевський, С. Єфремов, причетний до цієї праці був А. Кримський як неодмінний секретар ВУАН, залучали до неї Д. Багалія, В. Перетца, М. Могилянського, А. Ніковського, М. Марковського, В. Сиповського, П. Стебницького, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмару, В. Петрова, В. Науменка, І. Капустянського, М. Новицького, П. Руліна, П. Попова та ін.

Науковці дотримувалися концепцій традиційної компаративістики, культурно-історичної й філологічної шкіл, зосереджувалися на вивченні давнього українського письменства, особливо після утворення за ініціативою академіка В. Перетца однойменної “Комісії...” (1924), водночас, як спостеріг П. Филипович (“Українське літературознавство за 10 років революції”), досліджували також визначальні тенденції української літератури ХІХ – ХХ ст. Дарма що жодного академічного видання так і не з’явилося, читач отримав книжки І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка, П. Куліша, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Л. Глібова,

Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Леся Мартовича, Т. Бордуляка, Олександра Олеса, В. Винниченка, оснащені ґрунтовними передмовами або післямовами дослідницького змісту С. Єфремова, І. Айзенштока, А. Ніковського, А. Шамрая, О. Гермайзе, М. Зерова, Ан. Лебеда, Б. Якубського, О. Дорошкевича, П. Филиповича, М. Могилянського та ін., забезпечені вагомим коментарем.

Археографічна комісія Історично-філологічного відділу встигла видати перший том книги “Самійло Величко о війні козацкой з поляками” (1926), готувала до друку твори Івана Вишенського, “Пересторогу” тощо. Дослідження професора Т. Сушицького (“Західно-руські літописи як пам’ятки літератури” у 2-х частинах, 1921; 1929) стали визначальними в медієвістиці, як і монографія “Український мандрований філософ Г. С. Сковорода” (1926), “Нарис української історіографії” (1923, 1925) академіка Д. Багалія, “Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар” (1926) академіка В. Перетца, що з 1927 р. очолив Комісію давнього українського письменства (С. Богуславський, Варвара Адріанова-Перетц, С. Гаєвський, М. Гудзій, Ф. Тітов, В. Резанов, І. Єрьомін, Олена Маслова та ін.). Вона започаткувала серію “Пам’ятки мови та письменства давньої України” за редакцією В. Перетца. З’явилося чотири томи, зокрема дослідження пам’яток про Бориса і Гліба (професор С. Богуславський), творів Івана Некрашевича (Наталя Кістяківська), середньовічної повісті “Александрія” (С. Гаєвський), “Києво-Печерського патерика” (професор Д. Абрамович), планувалися багатотомні видання “Давня українська повість” (вийшла друком лише “Александрія”), “Сатиричне і побутове письменство XVIII віку” за редакцією секретаря комісії О. Назаревського.

Фундаментальні монографії С. Єфремова про творчість М. Коцюбинського (1924), І. Карпенка-Карого (1924), І. Нечуя-Левицького (1924), І. Франка (1926), Панаса Мирного (1928) засвідчили високу культуру літературознавчого аналізу. Дотримуючись принципів культурно-історичної школи та соціологічних принципів, він дедалі активніше використовував набутки філологічної школи, навіть прийом одивнення при трактуванні таємничого М. Коцюбинського або уподібненого до детективного героя Панаса Мирного. Дослідник був тонким психологом. Розкриваючи творчу драму Панаса Мирного, він звернув увагу на те, що письменник основний блок своїх творів написав у 1870 – 1880-і роки, а потім був витиснутий із власного життя державним службовцем П. Рудченком. Отже, формувалася амбівалентна свідомість прозаїка, який “став потроху жертвою свого становища”. Аналіз роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” засвідчує, що С. Єфремов негативно ставився до “літературної Пісаревщини”, спростовував утилітарні погляди Івана Білика на письменство, хоча й далі лишався прихильником реальної критики. Помітним явищем було його четверте, доповнене видання “Історії українського письменства” (1924) – з’явилося коштом лейпцизької “Української накладні”. Воно істотно доповнювало попередні видання, охоплювало великий масив української літератури від киево-руської доби до початку 1920-х років, засвідчувало вміння вченого, лишаючись при власному розумінні мистецтва слова, іноді переглядати свої погляди на сутність письменства, зокрема періоду раннього модернізму.

Науковий принцип академічного літературознавства позначився на підручниках і посібниках історії українського письменства В. Радзиковича (1922), М. Сулими (1923), Ол. Дорошкевича (1924), А. Шамрая (1927), на хрестоматії М. Плевако (1926). Автори брали за зразок “Історію українського письменства” С. Єфремова, яка не втратила свого значення й сьогодні,

проте виходили вже за межі культурно-історичного й соціологічного методів, притаманних їй, до формально-соціологічного. Враховували також досвід М. Грушевського, який у шеститомній авторській “Історії української літератури” окреслив сферу компетенції наукового аналізу. Це спостеріг Д. Чижевський: “поезія в широкому значенні слова”, що охоплює словесність, звернену “не стільки до розуму (інтелект), скільки до почуття і фантазії слухача (або читача), за посередництвом його естетичного чуття (почуття краси)”, водночас розуміння історії письменства як філологічної науки “не повинно ні на хвилю ослаблювати головного, спеціального інтересу її як дисципліни соціологічної”. Автор не лише істотно підкоригував історіографічну концепцію С. Єфремова, де естетичним (філологічним) категоріям відведено другорядну роль, а й спромігся врівноважити їх з соціологічними принципами. М. Грушевський, історик-позитивіст, поділяючи концепції компаративізму, будучи прихильником культурно-історичної школи, традиційно відводив соціологічному (історичному) чиннику визначальну роль, хоча в разі потреби звертався до можливостей лінгвістичного, психологічного методів, апелював до естетичного критерію художньої творчості. Д. Чижевський уважав монументальну працю зразком синтезу різних методів дослідження, що доповнюють один одного.

Фаховий статус історика дав змогу М. Грушевському бути уважнішим до специфіки українського письменства, яке, на його погляд, започатковане значно раніше, в антський період (IV – VIII ст.), аніж зазвичай уважали дослідники, оглядаючись на російські версії, перетворені на “канон”, водночас виводив національну літературу з-під абсолютизованого візантійського впливу, розглядав її в іманентних характеристиках, в еволюції від етнографічної самотності до національної самосвідомості. Цікавими були його спостереження про тісний взаємозв'язок усної й писемної словесності, які дають можливість долати упереджені уявлення про первинність і вторинність однієї з них, взяти під сумнів уявлення про достовірність лише графічно оформленого документу, сприяють баченню повноти літератури в зіставленні її компонентів, уникаючи малопродуктивного їх протиставлення. Фольклорний матеріал часто компенсує брак літературних пам'яток чи білі плями в середині них. Уперше в літературознавчому сенсі висвітлювалася релігійна лірика та космогонічні легенди. Серйозного перегляду в інтерпретації М. Грушевського зазнав героїчний епос, зокрема билини, які, за спостереженням ученого, мають українське походження. Пізніше спостереження історика підтвердить академік Б. Рибаків.

Важливим моментом історії українського письменства було його критичне переосмислення в іманентних характеристиках, в аспекті об'єктивного історизму, особливо коли йшлося про галицько-волинську та київсько-галицьку писемність, що її привласнювала собі схильна до міфізування російська історіографія (В. Істрин, О. Соболевський, В. Келтуяла, М. Сперанський). Специфіка викладеного матеріалу свідчила про схильність автора до “нарративної практики”, на якій позначилися риси мислення белетриста. Дослідник, посилаючись на брак необхідних джерел, змушений був удаватися до гіпотетичних суджень, запроваджував у літературознавство “відмову від аксіоматичних тверджень” (Надія Янкова). Четвертий і п'ятий томи “Історії української літератури” М. Грушевського друкувалися в одному із серійних номерів (№ 36) “Записок ІФВ ВУАН”. У рецензії на шостий том (так і не з'явився друком) О. Білецький зазначав, що українській історіографії не відомі роботи, де би викладені факти були представлені в такій послідовній системності та обґрунтованості, як в авторській інтерпретації М. Грушевського. Історик, на переконання П. Кононенка, розглядав письменство як самодостатню

динамічну систему з генетичними прикорнями, як “особливий тип художньої духовності”.

У системі ВУАН функціонувало престижне краєзнавче “Историческое общество Нестора-летописца”, у роботі якого брали участь Д. Багалій, С. Маслов, О. Левицький, В. Іконников та ін. Діяльність історико-філологічного відділу виходила за межі Києва. Так, з 1923 р. у Петрограді (Ленінграді) за ініціативою академіка В. Перетца функціонувало “Товариство прихильників української історії, письменства й мови”, створене на основі “Товариства прихильників української історії і мови”, при Одеському й Катеринославському університетах працювали історико-філологічні секції ВУАН.

Радянська влада, ставлячись із підозрою до ВУАН і провідних учених, планувала висунути на посаду президента цієї установи кандидатуру академіка М. Грушевського після обрання його дійсним членом Академії (осінь 1923) та повернення в Україну (березень 1924). Таким було рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1926 р., але М. Грушевський під час святкування свого 60-річчя 3 жовтня того ж року в Київському ІНО в присутності поважного ювілейного комітету (П. Тутківський, Д. Багалій, М. Слабченко, О. Гермайзе, В. Перетц та ін.) виголосив промову про об'єднання всіх українських земель, закінчив її славнем на честь соборної України, що не відповідало інтересам більшовиків. Водночас поширилося таємне розпорядження ОДПУ з приводу “Історії України-Руси” М. Грушевського “фіксувати всіх, хто цікавиться даною книжкою”.

Не зацікавлена в роботі академіків (частина з них була причетна до Центральної Ради та інших українських формаціях періоду національно-визвольних змагань), радянська влада намагалася їх дискредитувати, вивести науку з-під їхньої компетенції. Тому як альтернатива ВУАН у середині 1920-х років з'явився проект створення Інституту Тараса Шевченка в Харкові (разом із центром українського літературознавства – Будинку Блакитного на Каплунівській вулиці, 4). Таке питання було порушено 1924 р. на засіданні Укрголовнауки, ухвалу прийнято в березні наступного року, обґрунтовано потребу заснування в межах цієї установи кафедри літературознавства (О. Білецький). Очолити Інститут мав поміркований академік Д. Багалій, до якого партфункціонери ставилися прихильно, сподіваючись, що він та інші, лояльні до радянської влади дослідники пересадять українську науку на марксо-ленінські ґрунти. Саме тому Раднарком ухвалив перевидати всі твори вченого, на відміну від праць М. Грушевського, яких більшовики не сприймали, адже розуміли, що монументальна “Історія України-Руси” набула сенсу “незаперечного паспорта <...> національної субстанції”, і без нього українці ще довго були б “забутим і “неісторичним” народом” [8, 211].

Проект статуту Інституту Тараса Шевченка, розроблений групою філологів на чолі з академіком Д. Багалієм, передбачав збирання та опрацювання архівних матеріалів життя й творчості українських письменників, ознайомлення з їхнім доробком “широких робітничих і селянських мас”. Інститут Тараса Шевченка, декретований постановою Раднаркому УСРР від 5 липня 1925 р., нарешті запрацював без приміщення та зарплатні з листопада наступного року, мусив “прищеплювати собі на цьому літературному терені марксистсько-ленінські методи наукового дослідження” (М. Скрипник). Тому серед наукових співробітників на кшталт А. Шамрая, В. Державина, М. Плевако, С. Перліна можна було побачити “ідейно правильного” В. Коряка. Обов'язки директора виконував академік Д. Багалій, його заступника – С. Пилипенко, вченого секретаря – І. Айзеншток, наукових співробітників – М. Плевако (Харків), О. Дорошкевич (Київ), працювало шість кабінетів (доба феодалізму, феодално-кріпосницького ладу, імперіалізму, радянський період, російська й

зарубіжна література, бібліографія та документація). Також працювали комісії шевченкознавства, теорії й методології літератури, джерелознавства. Вивчення історії й теорії українського письменства переважно “було розподілено за панівною тоді вульгарно-соціологічною соціально-економічною схемою” [8, 397]. За короткий термін науковці-ентузіасти заснували бібліотеку, організували рукописний відділ (заввідділом – аспірант М. Шамрай) з автографами (рукописи, листи тощо) Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Ієремії Галки, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, В. Еллана (Блакитного), В. Сосюри, І. Сенченка, П. Панча та ін., матеріалами журналу “Червоний шлях”, ВУСППу.

В Інституті Тараса Шевченка формувалися майбутні талановиті дослідники-філологи А. Ніжинець, З. Микитенко, М. Грудницька, Ю. Лавріненко, Г. Костюк, Ю. Савченко, О. Ведміцький, Я. Майстренко та ін. Серед них були й ревні апологети комуністичної доктрини, зокрема І. Юрченко, Л. Чернець, прозвані “голобельною “критичною бригадою” (Г. Костюк). Водночас С. Пилипенко, за спогадами Г. Костюка, залучав молодих науковців до співпраці з ДВУ, зокрема коли планувалася серія критично-біографічних нарисів про українських класиків. Друкувалися вони і в інших видавництвах. Так, Ю. Лавріненко опублікував у серії “Масова літературно-критична бібліотека” студію “Блакитний-Еллан” (1929), а згодом на замовлення видавництва “Український робітник” у 1930 р. з'явилися його нариси “Творчість Павла Тичини” й “Василь Чумак”, що містили свіжий погляд на тогочасну лірику, хоч і позначений плямами соціологічного методу.

Науковці Інституту імені Тараса Шевченка видавали журнал “Літературний архів” (1930 – 1931) за редакцією С. Пилипенка, заснували музей Т. Шевченка, відкрили виставку “15 років художньої літератури УСРР” (1932), переважна більшість експонатів якої втрачена. Заступник директора, не будучи науковцем, глибоко перейнявся потребами Інституту, задля цього збирав раритетні матеріали в Україні, їздив на місця заслання Т. Шевченка, до родини Ускових – нащадків Новопетрівської фортеці, де знайшов цінні малюнки та автографи поета. С. Пилипенко дбав про майбутній науковий потенціал, саме він підбирав здібних аспірантів, сприяв професору П. Тиховському в комплектуванні наукової бібліотеки, ініціював мистецьку галерею тощо.

Інститут імені Тараса Шевченка розробив проект видань української класики, реалізувавши його на межі 1920 – 1930-х років. Серед них – твори Марка Вовчка в чотирьох томах (1926 – 1928), Ольги Кобилянської в дев'яти томах (1927 – 1929), О. Стороженка у чотирьох томах (1928 – 1929), М. Кропивницького у семи томах (1929 – 1931). У скороченому обсязі з'явилися видання Панаса Мирного й П. Куліша. Подією тих літ став дванадцятитомник Лесі Українки (1927 – 1930) за загальною редакцією Б. Якубського, за участю М. Драй-Хмари, П. Филиповича, Є. Ненадкевича, А. Ніковського, В. Петрова, О. Білецького та ін. науковців високого фахового рівня.

Інститут Тараса Шевченка, перейменований 1930 р. на Всеукраїнський літературознавчий науково-дослідний інститут ім. Т. Г. Шевченка, попри більшовицькі заміри, підтримував через свою київську філію творчі контакти з ВУАН, використовував його досвід, залучав до співпраці П. Филиповича, Б. Якубського та ін. Деякі видання репрезентують наукових співробітників Інституту та ВУАН, наприклад, місткий щорічник “Шевченко” (1930), що складався з бібліографічних довідок і статей М. Новицького, Ол. Дорошкевича, А. Шамрая, П. Тиховського та ін.

Академічне літературознавство було тісно пов'язане з університетським. А. Шамрай, науковий співробітник Інституту Тараса Шевченка, був не лише фаховим архівістом, автором аналітичних публікацій “Українська література”,

“Харківська школа романтиків” тощо, а й викладав у Харківському педагогічному інституті професійної освіти (ХПІПО, 1920 – 1930). Функції професора в Харківському ІНО виконував В. Коряк, хоч не мав систематичної вищої освіти, водночас працюючи в Інституті Тараса Шевченка. Історик А. Річицький, керівник шевченківської комісії, читав лекції у ВУАМЛІНі. Вони подавали приклад молодшим науковцям. Скажімо Г. Костюк, закінчивши аспірантуру при Інституті Тараса Шевченка, викладав, не полишаючи науково-критичної справи, у ВУАМЛІНі, Українському комуністичному інституті журналістики (УКІЖ), ХПІПО, Луганському ІНО.

Поєднання наукової й педагогічної діяльності було типовим для “неокласиків”, що дотримувалися традицій філологічної школи й компаративізму. П. Филипович був “типовим представником” тогочасного “покоління “української академічної інтелігенції” [5, 225], належав, як і М. Драй-Хмара, до філологічної школи академіка В. Перетца (близькими до неї були О. Дорошкевич, Ю. Меженко, І. Айзеншток, Б. Якубський, А. Шамрай, В. Державин), зосередженої на детальному вивченні літературного твору та біографії письменника, схильної обстоювати відмінні від поширеної соціологічної концепції художнього явища методологічні настанови студіювання внутрішньої структури літературного тексту: “Не що, а як. Не зміст, а форма” [5, 277]. У 1920-і роки П. Филипович працював у встанових ВУАН, зокрема в постійній комісії для видання пам’яток українського письменства нової доби, у комісії заходо-, америкознавства, в “Комісії бібліографічного словника українських діячів”, у виданні “Літературної бібліотеки”, був автором низки рецензій на видання “Тарас Бульба” М. Гоголя, на збірки “Французькі лирики XVIII віка”, “Життя” А. Павлюка, на періодику (“Журнал “Шлях” в 1918 році”, “Літературно-науковий вісник” в 1918 році”), а також статей “Лірика Максима Рильського”, “Про Михайля Семенка”, “Новий роман Юрія Яновського “Майстер корабля”. Він зібрав і опублікував “Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори” (1930). Дослідник був одним із засновників франкознавства (“Гене́за Франкової легенди “Смерть Каїна”, “Поезія І. Франка”, “Франко – поет”, “Шлях Франкової поезії”). Попри те, що П. Филипович дотримувався критеріїв об’єктивності, його бачення літературних реалій відрізнялося від уявлень інших літературознавців, однак не суперечило дійсності. На його погляд, з’ясування “чий” М. Гоголь – український чи російський письменник – не мало наукової перспективи, бо він належить обом літературам. Дослідник наполягав на відповідності суджень конкретним фактам.

Особливо П. Филипович при толерантному ставленні до різних методологій наполягав на застосуванні в літературознавчих дослідженнях можливостей компаративістики. У його передмові до книги “З новітнього українського письменства” (1929) було наголошено на відповідному досвіді М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, Ф. Колесси та ін. П. Филипович, маючи “особливе відчуття історизму, і то українського” [5, 250], завжди поцінював явища літератури “без зайвих ілюзій, але з повним розумінням її цінностей і особливостей” (З. Генік-Березовська). Він дотримувався концепції історичної поетики О. Веселовського, на чому наголошував в огляді “Українське письменство за 10 років революції” (1928), ставив перед аналітиком значно ширшу мету, ніж знаходження позірних паралелей, аналогій між літературними фактами, упливів і запозичень, намагався виявити, чим викликані збіги, у чому полягає відмінність одного твору від іншого, яка його естетична природа. Це спостерігалось в його наукових розвідках “Леся Українка”, “Образ Прометея в творах Лесі Українки”, “Гене́за драматичної поеми Лесі Українки “У пущі”, “Одне слово”, “Пушкін в українській літературі”, “Шляхи Франкової поезії”, “Творець соціально-психологічного роману” (про Стендаля), у передмові

“Байрон: Критично-біографічний нарис” до видання “Каїн” Дж. Г. Байрона (1925) у перекладі Є. Тимченка тощо.

П. Филипович був одним з організаторів написання шевченківських збірників, та й сам написав близько десяти статей про творчість Т. Шевченка: “Поет огненного слова”, “До студіювання Шевченка”, “Європейські письменники в Шевченковій лектурі”, “Шевченко і романтизм”, “Шевченко і Гребінка”, “Забуті рецензії 40-х років на Шевченкові твори” тощо. Розглядаючи творчість поета в контексті літератури першої половини ХІХ ст., трактуючи літературні явища “не з функціональних, а з іманентних, філологічних позицій”, дослідник щасливо уник пасток компаративної впливості. Він розглядав доробок Т. Шевченка в аспекті активної діалогічності, що спостерігається зокрема в стильовому річищі байронізму та інших різновидів романтизму, це дало можливість літературознавцю зробити типологічний аналіз досліджуваного матеріалу.

Літературознавчі праці М. Драй-Хмари, без яких нині “ні один сучасний дослідник і славіст не може обійтися” (Г. Костюк), не втрачають свого значення й сьогодні, зокрема концептуальна праця “Проблема сучасної славістики”, рецензія на белградське видання “Сербських народних переказів”, “На чеський переклад поезій П. Тичини”, передмова до збірки перекладів “Вінок” білоруського поета М. Богдановича, до збірки новел “На скелястім підгір’ї” К. Тетмаєра. Дослідник запропонував програму та методологічні настанови адекватного вивчення письменства слов’янських народів, зокрема “іманентних форм та їхньої еволюції”, взаємодію “генетичного й функціонального аспектів”. Попри те він накреслив практичні шляхи реалізації такої програми, обстоював потребу організації систематичного видання слов’янської перекладної белетристики, утворення в межах ВУАН комісії для вивчення культурного та соціально-економічного життя слов’янських народів. Йому належить низка ґрунтовних студій про українське письменство, наприклад, статті “Ів. Франко і Леся Українка”, “Поема Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу” (спочатку вступна стаття до третього тому Творів Лесі Українки, 1927; потім – окрема робота, опублікована в “Записках історико-філологічного відділу ВУАН”, 1929. – Кн. 23), “Бояриня” (вступна стаття в сьомому томі видання Творів поетеси, 1929).

Попри порівняльно-історичні студії, дослідник особливого значення надавав психології художньої творчості. Він часто використовував прийоми типологічних зіставлень, як принаймні у статті “Гене́за Шевченкової поезії “У тієї Катерини хата на помості”, порівнюючи текст вірша Т. Шевченка з шістдесятьма вірогідними українськими фольклорними джерелами та варіантами, узятими з польських й угорських збірників. Науковець глибоко проаналізував ритміко-строфічну особливість віршування Шевченка, доводив, що поет, поринаючи в інтертекстуальну стихію, лишався завжди оригінальним. Попри те М. Драй-Хмара разом з академіком А. Кримським редагував “Збірник комісії для дослідження української мови”, приділяв час не лише філологічним студіям, а й відгукувався на сучасну літературу: “Нові матеріали до життєпису В. Чумака”, “П. Тичина. “Сонячні кларнети””, “Любов Яновська”, “Основні етапи в розвитку української повоєнної літератури”.

Чимало важливих літературознавчих проєктів, зважаючи на несприятливі умови для інтелектуальної праці, так і лишилися нереалізованими, наприклад академічне видання “Повного зібрання творів Тараса Шевченка”, яке мала реалізувати Комісія для видання пам’яток новітнього українського письменства під керівництвом академіка С. Єфремова. Незавершеним лишився п’ятитомний “Словник українських письменників” у впорядкуванні

харківського професора М. Плевако, який сподівався систематизувати всю літературну спадщину України.

Ініціюючи Інститут Тараса Шевченка, силкуючись позбутися ВУАН і “неокласиків”, радянська влада розглядала світ як текст, тому цинічно переписувала його за власним нормативним сценарієм, лише постійно вносячи до нього нових персонажів. Вона перебирала на себе роль всевідного автора, що наперед визначав завершення певної фабули обов’язково з напруженою кульмінацією і трагічною розв’язкою. Задля цього не гребували будь-якими засобами. Подібний сценарій був використаний для пересемантизації ВУАН на більшовицький копил, тому компартійні функціонери в листопаді 1929 р. інспірували “справу” СВУ. Жертвами чергового судилища за нескоєний злочин стали історик літератури С. Єфремов, літературознавець А. Ніковський, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, діяч УАПЦ, колишній прем’єр-міністр УНР В. Чехівський, академік ВУАН М. Слабченко, мовознавець, професор Київського ІНО В. Ганцов, науковці Й. Гермайзе, О. Черняхівський, Г. Голоскевич та ін. На лаві підсудних опинилося 45 українських інтелігентів, достеменних фахівців, серед них було 26 учених (п’ятнадцять із них працювали в системі ВУАН), два письменники, два студенти, священник, учителі та службовці. Загалом у сфабрикованій “справі” проходило понад 30 тисяч осіб, доля яких тоді чи пізніше закінчилася трагічно.

На роль її головного персонажа було обрано академіка, віце-президента ВУАН С. Єфремова, заарештованого напередодні, 21 липня 1929 р., аби зробити з нього символа “класового ворога”, керівника міфічної СВУ, який немовби із заступником І. Чехівським та скарбником-секретарем Ф. Дурдуківським готував... збройне повстання в 1930 – 1931 роках. “Справа” так і називалася – “Справа контрреволюційної організації, що іменувалася “Спілкою визволення України” і готувала повалення радянської влади шляхом збройного повстання”. Доведення її існування більшовицьких “юристів” не цікавило. Головне завдання, яке вони ставили перед собою, – повністю знищити інтелектуальний пласт нації, передусім незалежних від більшовизму науковців-філологів й гуманітаріїв – вони-бо репрезентували духовну сутність українства. Більшості з них компартія не дарувала колишню участь у роботі УНР, не бачила жодної потреби “співробітництва”.

“Приводом” арешту С. Єфремова була також його стаття “Про двох лицарів”, де він відкидав підозри академіка К. Студинського про засилля росіянізації в кадровій політиці ВУАН. Оpubлікована у львівській, тобто, за більшовицькою квазітермінологією, “буржуазній” газеті “Діло”, вона дала підстави радянській владі спочатку усунути віце-президента з роботи, аби потім “звинуватити” його в абсурдних злочинах проти панівного режиму. Неабияких зусиль для цього доклав М. Скрипник. Ображений, що його не обрали до складу Президії ВУАН, він трактував “справу” СВУ як “відповідь української буржуазії на заклик шахтинських шкідників” (“Національні перетинки”). На основі його інформації, заслуханої 4 травня 1928 р., Політбюро ЦК КП(б)У доручило ДПУ “відновити справу Єфремова”. Спочатку (18 травня 1929 р.) було заарештовано його небожа, студента М. Павлушкова, який нібито очолював містифіковану СУМ (Спілку української молоді), а потім уже відомого літературознавця (21 липня 1929 р.). 23 грудня академіка особисто допитував В. Балицький (у присутності заступника наркома юстиції М. Михайлика), який ретельно контролював відстеження академіка з 1923 р. Спочатку С. Єфремов не поділяв сценарію СВУ, тому каральне ОГПУ обіцяло залити “кров’ю так званих “свідомих українців” усю Україну” (Ю. Шаповал). Він – апологет високих моральних цінностей – не міг собі дозволити масової трагедії, тому згодився на фальсифікат. Його, засудженого

на десять літ, радянська цензура забороняла згадувати в будь-яких статтях чи наукових розвідках. У передмові “Свидницький і “Люборацькі” М. Зерова до видання прозаїка (1931), упорядкованого С. Єфремовим, прізвище академіка було знято на відміну від попередньої зеровської публікації “Літературні митарства “Люборацьких”” (1927).

План розправи над академіком й українською інтелігенцією ретельно розробляли керівні партфункціонери, які вже 3 листопада ухвалили майбутній “судовий” процес у Харкові, задля чого треба було “виділити з числа звинувачених не більше 40 чоловік”. Компартія розглядала ліквідацію української гуманітарної еліти – мозку нації – настільки першорядною, що Політбюро ЦК КП(б)У змушене було збиратися 13, 18, 23 грудня 1929 р., 23 лютого 1930 р., аби уточнити до найдрібнішої деталі майбутній сценарій цинічної розправи, підібрати його основних учасників – як жертв, так і виконавців присуду; у січні 1930 р. обговорювали лист Й. Сталіна, особисто зацікавленого, аби “справа” СВУ стала нечувано резонансною. Комуністичний режим уже не задовольняли міфічні “справи” УВО (Українська військова організація), КОЦД (Київський обласний центр дій), УНЦ (Український націоналістичний центр) тощо. Потрібно було сенсаційне, показове судилище, яке б зламало інтелектуальний потенціал нації. “Справа” СВУ була містифікована ДПУ УСРР (очолював цю установу сумнозвісний В. Балицький). Ревний виконавець прямих директив Й. Сталіна, незважаючи на гриф “цілком таємно”, розголошував, зокрема, на сторінках газети “Чорноморська комуна” (1929. – 22 листопада) хід слідства, імена “підозрюваних”. Йому було відомо, що факту існування такої організації не виявлено, як і складу злочину, але режим вимагав показового сценічного дійства, обов’язково грандіозного, розіграного за всіма вимогами драматургії в приміщенні Харківського оперного театру. Недарма “справа” СВУ була розпочата у вшановуваний українцями день народження Т. Шевченка – 9 березня 1930 р. і тривала до 30 квітня, тобто завершилася напередодні 1 травня, що правив комуністам за їхнє свято. Вона дістала іронічну назву “Гран опери”, а звинувачувальний вирок – її “лібрето”. Проте резонансної драми, як сподівалися режисери цього дійства голова ДПУ В. Балицький, начальник секретного відділу ДПУ УРСР В. Горожанін, начальник другого відділу Б. Козельський, не відбулося. Натомість вони спромоглися на двомісячний фарс. Його чільним сценаристом був Й. Сталін, що в спеціальній депеші на адресу С. Косіора та В. Чубаря цікавився, коли нарешті розпочнеться судилище “над Єфремовим та іншими”, вимагав, аби розглядалися “не тільки повстанські терористичні справи обвинувачених, а й медичинські фокуси, що мали за мету вбивство відповідальних працівників” (Ю. Шаповал). Абсурд полягав у тому, що далека від національних інтересів українства більшовицька влада судила С. Єфремова іменем Т. Шевченка, використовувала його ім’я та день народження на боротьбу з “єфремовщиною”, нехтуючи тим, що вчений поклав своє життя на вивчення творчої спадщини поета, ініціював “Шевченківський інститут”, проігнорований режимом. Професор О. Гермайзе, за спогадами Г. Костюка, пізніше згадував на засланні, що “справа” СВУ – “від початку до кінця вигадка слідчих”. На процесі СВУ навіть проколу судового засідання як такого не існувало. Знайшовся лише “документ під такою назвою, що складається всього-на-всього з сорока сторінок, списаних великим почерком [...], тобто по сторінці на день!” [2, 170]. “Судочинці” навіть не збиралися дотримуватися вимог закону, тому що виконували інструктивні вимоги, підписані В. Балицьким у “Доповідній записці” від 7 червня 1929 р. Переважну більшість жертв, яких “об’єктивний і кваліфікований склад суду змушений був би виправдати за відсутністю злочину” [2, 174], засудили до десяти (максимальний під ту пору

строк), восьми, п'яти, трьох років ув'язнення, а потім знищили під час масових розстрілів у тридцятих роках. Лише дев'ятох підсудних (зокрема прозаїка М. Івченка) звільнили з-під варти. Серед засуджених лише одиниці на кшталт Людмили Старицької-Черняхівської або В. Чехівського трималися мужньо, не піддавалися на зловмисні чекістські провокації.

Чекісти не заспокоїлися після фарсової “справи” СБУ. Відразу у 1931 р. притьмом була сфабрикувана нова “справа” СБУ-2 під назвою “Український національний центр” (М. Шраг, П. Христюк, М. Чечель – всього 50 осіб) уже на чолі з М. Грушевським та М. Яворським. Вона стала лише приводом для остаточного нищівного удару по ВУАН, коли було репресовано 250 науковців, серед них 25 академіків, запроваджено цензуру на їх видання, розпущено історичну секцію, очолювану М. Грушевським, засланим до Москви, де він помер 1934 р. Дарма що надумана “справа” СБУ була “шита білими нитками”, вона посіяла отруйні зерна деморалізації, що рясно захарастили аналітичну наукову свідомість, якій уже було не до філологічних досліджень. Охоплені манією перестраха, науковці змушені були “каятися” та “викривати” інших, викликаючи хвилю взаємознищення. Свідомо руйнуючи ВУАН, компартія без особливих труднощів перетворила науковців на слухняний “гвितник і коліщатко загальнопролетарської справи” (В. Ленін), репрезентований Всеукраїнським літературознавчим науково-дослідним інститутом ім. Т. Г. Шевченка вже по смерті академіка Д. Багалія (1932) та арешту (1932) і розстрілу (1933) С. Пилипенка як прибічника М. Скрипника. Компартія ретельно готувалася до такого повороту в наукових сферах. Вона, нехтуючи діалогом, без якого наука неможлива, дбала про заповнення її лише марксистським методом, позбавивши інші права на існування.

Для обґрунтування марксо-ленінської теорії письменства й концепції “соцреалізму” спочатку було створено кафедру літературознавства в Інституті марксизму, комісію літератури при київській філії ВУАМЛІНа. Інститут імені Тараса Шевченка “посилили” складом марксистів. Він на підставі ухвали Колегії НКО УСРР перебував у віданні ВУАН, а за постановою Раднаркому УСРР одразу “реорганізовався” в Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка, переживав час безглузвих маніпуляцій влади, конфіскацію рукописних фондів, арешти директорів С. Пилипенка, Є. Шабліовського, наукових співробітників М. Зерова, М. Драй-Хмари, П. Филиповича, Ю. Костюка, Г. Майфета, А. Панова, В. Коряка, Ф. Якубовського та ін. Було репресовано і знищено 103 науковці, замовкло 74, емігрувало 25 [4, 12]. 1933 р. ліквідували історико-філологічний та соціально-економічний відділи ВУАН.

1936 р. на основі погромленого Інституту імені Тараса Шевченка та ледве вцілілої комісії літератури ВУАМЛІНа створили Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УСРР, але “працювати доводилось на руїнах, реанімувати науково-дослідницьку роботу” [3, 300]. Наступного року він уже діяв поруч з іншими академічними інститутами – економіки й історії України та фольклору. На підставі ухвали РНК УСРР від 21 травня 1937 р. сформувався спільний Інститут літератури й фольклору з чотирнадцяти наукових співробітників (С. Крижанівський, Є. Адельгейм, Єлизавета Старинкевич, С. Шаховський, І. Стебун, Л. Новиченко та ін.) на чолі з директором поетом-академіком П. Тичиною та заступником професором О. Білецьким. Функціонували наукові відділи української літератури першої половини XIX ст. й шевченкознавства, української літератури другої половини XIX ст., секції російської й світової літератур, бібліографії, мови й фольклору, кабінет єврейської радянської літератури. У порівнянні з 1920-ми роками наукова робота здійснювалася мляво, щороку з'являлися

дві-три монографії, підручники на кшталт “Української літератури” Є. Кирилюка та Ф. Якубовського для п’ятого і шостого класу. Формувався проект п’ятитомної “Історії української літератури” за проспектом О. Білецького й М. Попова. Том перший (давня українська література), над яким працювали С. Маслов, О. Білецький, І. Єрьомін та ін., мав побачити світ 1941 р. Започатковано випуски наукових записок “Радянське літературознавство” (1938) за відповідальним редакторством І. Стебуна, А. Велічкова, Д. Копиці.

Академічна наука, опинившись у тісних обіймах компартії, перетворилася на пустелю. Вона не змогла відновити бодай дециму інтелектуального потенціалу попереднього десятиліття, орієнтувалася на офіційні ідеологічні вказівки. Тільки-но з’явилася директива про підготовку до 125-ліття Т. Шевченка (1938) (періодичні видання зарясніли статтями про творчість поета), на яку накидали чужорідне поняття “творчий метод”, властиве публікації “Поет і народ. До характеристики художнього методу в ліриці Шевченка” Л. Новиченка. Під наглядом комуністичних опікунів провадилися як шевченкознавчі, так і франкознавчі студії, здійснювалося селективне просіювання української класики XIX ст. Першорядного значення надавали марксо-ленінському методу, що позначилося на статтях С. Щупака (“Боротьба за методологію”), О. Білецького (“К. Маркс, Ф. Енгельс і історія літератури”), Ю. Йосипчука (“Ленін та літературознавство”) та ін. Радянські дослідники з голосу компартії переконували себе, що цей метод дає єдино правильний ключ розв’язання найзаплутаніших проблем літературного процесу. Основне завдання полягало в дослідженні проблем марксо-ленінської естетики й “соцреалізму”. О. Білецький із погляду марксо-ленінської теорії (“Проблеми вивчення старовинної української літератури до кінця XVIII ст.”) звинуватив фундаментальні історії письменства С. Єфремова, М. Грушевського, М. Возняка в “українському націоналізмі”, “безкласовості”, накладав на трактування киеворуської літератури антиісторичну схему “колиски” трьох східнослов’янських народів, втискав у класові матриці духовну словесність і фольклор, недооцінював перекладні твори. Літературознавець, щойно опублікувавши хрестоматію “Антична література” (1938), що справді була подією тогочасного філологічного життя, укладав “Хрестоматію давньої української літератури”. На обох виданнях позначилися ідеологічні кліше.

“Конвеєрна” література “естетизованого” обслуговування партійних інтересів залежала від інструкцій, надісланих зверху, та “пролетарського” походження її виконавців, які допомагали владі ставити художнє слово під ідеологічний класово-репресивний контроль. Марксо-ленінська естетика (критика) нівелювала креативне літературознавче мислення, аналітичну думку, що відповідала б іманентним науковим критеріям. У 1930-і роки Інститут літератури так і не виконав наказ партії дати наукову концепцію “соцреалізму”. Вона йому цього не дарувала. Невипадково після капітуляції Німеччини завдала йому, щойно поверненому з евакуації (Уфа), жорстокого удару, тільки-но з’явилися постанови ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда” і “Ленінград”” (14 серпня 1946 р.), “Про репертуар драматичних театрів і заходи його поліпшення” (26 серпня 1946 р.), що правили за зразок для “партійної критики”. У цьому сценарії змінювалися лише дійові особи. На теренах українського письменства й літературознавства, крім типових запідозрень у безідейності або у відступах від “ленінської вимоги партійності”, неминуче додавали ідеологічне звинувачення в “буржуазному націоналізмі” як вирок багатьом українцям, вони, з погляду Кремля, мали необачність ними народитися. Нічого втішного для українських науковців і письменників не віщував запобігливий звіт ЦК КП(б)У перед ЦК ВКП(б) у липні 1946 р. про підготовку й розподіл більшовицького чиновництва, коли загострилася чергова вимога кремлівського сюзерена розгорнути критику

“буржуазно-націоналістичної ідеології”. Відразу ж 15 – 17 серпня відбувся пленум ЦК КП(б)У, де М. Хрущов висунув низку категоричних претензій до літературознавців і вчених-суспільствознавців, наполягаючи на виданні “справді наукової історії”, що, відповідаючи ідеологічним вимогам, виховувала б “кадри” “в дусі непримиренності до будь-яких проявів буржуазного націоналізму”. Нашвидкуруч виготовлена постанова під незграбною назвою “Про перекинування і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури” від 24 серпня 1946 р. (які “Про журнал “Вітчизна” чи “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення”) була неминучою. За об’єкт розгрому обрали колективну монографію за редакцією С. Маслова і Є. Кирилюка, підготовлену лояльними до режиму науковими співробітниками Інституту літератури АН УРСР, звинуваченими в “реставрації” концепції М. Грушевського, “апологетизації” теорії єдиного потоку тощо. Логіка вульгарно-соціологічної критики, виведена поза межі здорового глузду, навіть не зауважила того, що літературознавці “Нарису...” досить скромно поцінували свою роботу, яку було “складено” “далеко від культурних центрів України, у важких умовах евакуації”, тобто не вважали її особливою подією в історії письменства, посилалися на неповноту збирання матеріалу, неточності цитування тощо. Партфункціонерів непокоїло те, що автори наукової праці, яку відразу вилучили з книжкового обігу, не вдалися до обов’язкової класової переоцінки історико-літературних, іноді стисло конспектованих студій М. Грушевського, С. Єфремова, М. Возняка. Літературознавців звинувачували також в індиферентній періодизації письменства, базованій на часово-просторовому принципі (“Українська література XI – XVIII ст.”, “Українська література XIX і початку XX ст.” тощо), а не з обов’язковим посиланням на марксистсько-ленінську схему, що свавільно накладалася на творчий процес: первіснообщинний лад, рабовласницький, феодальний і т. п. Не подарували їм уведення до “Нарису...” постатей П. Куліша, Б. Грінченка та ін. Усе це давало підстави звинуватити науковців у “перекинуванні марксистсько-ленінського розуміння історії української літератури”, поданій “в буржуазно-націоналістичному дусі” (“Літературна газета”. – 1946. – 5 вересня). Не порятувало авторів монографії трактування письменників “розстріляного відродження” (“Вальдшнепи” М. Хвильового, “Третя революція” В. Підмогильного, “Чорний ангел” О. Слісаренка) з позицій утилітарної партійності, войовничої класової ненависті з обов’язковими означеннями “буржуазний”, “націоналістичний”, “троцькістський”, “бандитський”, “фашистський” тощо. Особливе занепокоєння ЦК КП(б)У викликало те, що у виданні не висвітлено активно пропагований “величезний і благодійний вплив російської літератури на літературу українського народу”. Виявлялося, літературознавці необачно знехтували “коротке слово” Й. Сталіна, виголошене на кремлівському бенкеті з приводу “перемоги” над фашистською Німеччиною – передвоєнним союзником СРСР. Воно стосувалося панегіричного тосту “за здоров’я російського народу, бо він є найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу” (“Літературна газета”. – 1945. – 30 травня), ніби інші народи не брали участі в його обороні. Сторінки “Літературної газети” зарясніли запобігливими статтями, часто редакційними, на кшталт “Подяка вождя”, “Велика російська література” і т. п., пересипаними рабською вдячністю міфізованій “старшій” сестрі.

Постанова ЦК КП(б) від 24 серпня 1946 р. майже паралізувала літературознавчий потенціал, хоча науковці за інерцією продовжували роботу над рукописами Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Коцюбинського, вели підготовчі роботи над упорядкуванням двадцятитомника І. Франка, п’ятитомника Лесі Українки та інших письменників, твори яких постійно пересіювали.

Надпотужний ідеологічний тиск відчували на собі О. Білецький, А. Шамрай, М. Возняк, Ол. Дорошевич, М. Рудницький та ін. Інститут літератури АН УРСР складав... "п'ятирічний план" ("Літературна газета". – 1946. – 18 липня). У щорічному збірнику "Радянське літературознавство" з'являлися матеріали з одноманітною тематикою обстоювання реалізму з позицій "соцреалізму" ("Пушкін в боротьбі за реалізм" Д. Чалого, "Реалізм Панаса Мирного" Є. Кирилюка, "Проблема реалізму в "Енеїді" І. Котляревського" А. Шамрая тощо), розгорталася боротьба з модернізмом, авангардизмом, формалізмом і т. п., наприклад, у статті "Завдання радянського літературознавства в боротьбі проти схилання перед культурою Заходу" О. Білецького. Творчість письменників розглядали не в іманентному сенсі, а з чужорідної, обов'язкової методології марксизму-ленінізму, що накладалася й на поезію Т. Шевченка в статтях, опублікованих у 16-му випуску річника "Радянське літературознавство", позначилася й на інших виданнях, як-от: "Володимир Сосюра" (1948), "Літературно-критичні нариси" (1951) Л. Новиченка, "Ідейність і майстерність" (1953) М. Шамоти, "Микола Бажан" (1954) С. Крижанівського тощо. Періодика була заповнена стереотипними публікаціями на кшталт "Образ В. І. Леніна в українській народно-пісенній творчості" П. Попова, "Образ В. І. Леніна в українській радянській літературі" С. Крижанівського, "Ленінська теорія відображення і пізнавальна роль художньої літератури" Д. Чалого тощо, автори яких повторювали думки О. Білецького, сформульовані у 1930-і роки. Зусилля наукових співробітників перекидалися на "обґрунтування" безживної моделі "соцреалізму". Історія української літератури, постаючи в препарованому вигляді, переживала нечуваний занепад, перетворювалася на пустелю.

Такі уроки минувшини, нині частково засвоєні, хоч не повністю проаналізовані. Відтоді минуло чимало часу, щоб Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України небезболісно еволюціонував до іманентної науки, позбувся ознак слухняного "гвинтика і коліщатка" комуністичної ідеології, спромігся вийти на гуманістичний спротив шістдесятництва, мати сміливість критично переосмислити власний історичний досвід, зайнятися нарешті присутніми дослідженнями й ініціювати нові, суспільно значущі тенденції (на кшталт Народного руху), стати в 1990-і роки потужним центром інтелектуальної думки в українському літературознавстві, сформувати нове креативне покоління науковців, що нині працюють у різних перспективних напрямках національного літературознавства. Сучасний Інститут літератури як академічна установа не лише шукає відповіді на виклики сьогодення, а й спирається на великий досвід НТШ, ВУАН, Інституту Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Билоконь С.* Механізм большевистського насилья: Конспект исследования. – Київ, 2000. – 128 с.
2. *Болубольченко А.* "СВУ": суд над переконаннями. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції (Передмова Леоніда Єфімова) // Вітчизна. – 1989. – Ч. 11. – С. 156–189.
3. Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926 – 2001: Сторінки історії, 75. [Відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич]. – Київ: Наукова думка, 2003. – 589 с.
4. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. [за ред. В. Дончика]. – Київ: Либідь, 1998. – Кн. 1. – 464 с.
5. Київські неокласики [упоряд. В. Агеєва]. – Київ: Факт, 2003. – 252 с.
6. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах. – Київ: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 299 с.
7. *Новиченко Л.* Поетичний світ Максима Рильського (1941 – 1964). – Київ: Інтел, 1996. – 269 с.

Отримано 11 вересня 2018 р.

м. Київ

